

حمادین

جناب محمد نعیم صاحب ندوی صدیقی ایم سہ۔ رفیق دارالمصنفین اعظم گورہ
کتب سیر و طبقات، تذکرہ و تراجم اور حدیث و انساب میں "حمادین" کا ذکر اکثر اور ہمارے
اہل علم توخیر اس کی حقیقت سے باخبر ہیں لیکن ناواقف لوگ حمادین کو یا تو ایک ہی شخصیت
متصور کرتے ہیں یا پھر سرے سے وہ اس کے مفہوم کے ہائے ہی میں الجھن میں پڑ جاتے ہیں۔ یہ
دراصل دوسری صدی ہجری کے اواخر کے دو ممتاز حفاظ حدیث حماد بن زید اور حماد بن سلمہ کے
ناموں کا مخفف تشبیہ ہے۔ یہ دونوں بزرگ نہ صرف عہد اور نام ہی میں اشتراک رکھتے ہیں بلکہ علم
فضل میں بھی یکساں بلند پایہ ہیں۔ اتباع تابعین میں ان کی نظیر خال خال ہی ملتی ہے۔
حماد بن زید حصول علم کے بعد دولت مینائی سے محروم ہو گئے تھے۔ اس کے باوجود انھوں نے
حدیث و فقہ اور ثبت و اتقان میں وہ مقام پیدا کیا کہ کبار ائمہ حدیث بھی ان کے حلقہ تلمذ میں
داخل ہونے کو مایہ صد اقرار تصور کرتے تھے۔ حماد بن سلمہ کا خاص تمغہ امتیاز زہد و اتقا اور تدوین
حدیث ہے بقول حافظ ذہبی "ان کا شمار سعید بن عروبہ کے ساتھ تصنیف و تالیف میں تقدم و
اولیت رکھنے والوں میں ہوتا ہے"۔ اگرچہ ان سلمہ کی کسی مدون تصنیف کا بالفعل وجود ثابت
نہیں۔ لیکن امام احمد کے فرزند عبد اللہ نیز ابن عماد حنبلی اور حافظ ابن حجر کی اتنی شہادتیں ہیں کہ
موجود ہیں کہ حماد بن سلمہ نے اول اول جمع و تدوین کا کام کیا۔ ذیل میں تاریخ علم و فن کے ان

لے تذکرہ الحفاظ ج ۱ ص ۸۲ تذکرہ تہذیب التہذیب ج ۲ ص ۱۵ و شذرات الذہب ج ۱ ص ۳۲

دونوں لائق فخر اور زرخیز جاوید ہستیوں کے حالات و کمالات کی تصویر پیش کی جاتی ہے۔

حماد بن زید

نام و نسب | حماد نام اور ابو اسماعیل کنیت تھی۔ والد کا نام زید تھا۔ حماد بن حماد کے خاندان کے غلام تھے۔ ان کے دادا درہم سجستان کی جنگ میں گرفتار کر کے غلام بنائے گئے تھے یہ ولادت ان کی ولادت اپنے وطن بصرہ میں ۹۷ھ میں ہوئی۔

شہنشاہ حماد بن زید نے جن علمی سرچشموں سے استفادہ کیا ان میں سے چند ممتاز اسمائے گرامی یہ ہیں۔

انس بن سیرین، ابو عمران الجوفیؒ، ثابت البنانی، عبد العزیز بن صہیب، عاصم الاطالی، محمد بن زیاد قرشی، سلمہ بن دینار، صالح بن کنیان، عمرو بن دینار، ہشام بن عروہ، عبد اللہ بن عمرؒ۔

تلامذہ | احما بن زید کے منبع فیض سے جوش نگار علم سیراب ہوئے ان میں جلیل القدر تابع تابعین کی بھی ایک بڑی تعداد شامل ہے۔ کچھ ممتاز نام درج ذیل ہیں۔

عبدالرحمن بن مہدی، علی بن المدنیؒ، عبد اللہ بن مبارک، ابن وہب یحییٰ بن سعید القطان، سفیان بن عیینہ، سفیان ثوری، مسلم بن ابراہیم، مدد، سلیمان بن حرب، عمرو بن عوف، ابو نعیم احمد بن القدامہؒ۔

علم و فضل | حماد بن زید کو مشہور تابعی ایوب سختیانی کی خدمت میں بیس سال تک رہنے کی سعادت

۱۔ العبر فی خبر من غبر ج ۱ ص ۲۴۴۔ ۲۔ تذکرۃ الحفاظ: ج ۱ ص ۲۰۶۔ ۳۔ المعبر ج ۱ ص ۲۴۴۔

۴۔ تہذیب: ج ۳ ص ۹۔ ۵۔ تذکرہ: ج ۱ ص ۲۰۶۔

۶۔ تہذیب التہذیب: ج ۳ ص ۹۔

نصیب ہوئی تھی۔ جیسا کہ خود بیان فرماتے ہیں

جالست ایوب عشمین سندہ

مجھے ایوب سختیانی کا شرف صحبت میں سال تک

حاصل رہا۔

میری کہتے ہیں کہ اس طویل مدت میں سوائے حماد کے ایوب سختیانی کا کوئی اور شاگرد حدیثوں کی کتابت نہیں کرتا تھا۔ ابن خثیر کا بیان ہے کہ ایک شخص نے عبداللہ بن عمر سے دریافت کیا: ”کیا حماد لکھنا بھی جانتے تھے؟“ فرمایا

انا، ایتہ و ایتہ یوم مطرف ایتہ
یکتب شمرینفع فیہ لیجفہ
ایک مرتبہ ہارش کے دن میں حماد کے پاس آیا تو میں نے
خود دیکھا کہ وہ — لکھے جاتے تھے اور پھر پھونک مار کر
اس کو خشک کرتے تھے۔

اس سے یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ وہ خلقی نامینا نہیں تھے۔ بلکہ ان کی بینائی ایک عمر کے بعد جاتی رہی تھی۔ مگر انھوں نے اپنی نامینائی کا اثر اپنے علم و نقل پر نہیں ہونے دیا۔ بعض لوگ ان کی نامینائی کی وجہ سے ان کے حفظ و ثقاہت پر کلام کرتے ہیں۔ مگر حافظ ذہبی جیسے مستند محقق نے انہیں الامام الحافظ الجود شیخ الصاق کے الفاظ سے ذکر کیا ہے: ”علامہ نووی لکھتے ہیں: ”وہ امام عالی مقام ہیں جن کی جلالت شان اور بلندی مرتبت پر سب کا اتفاق ہے۔ علامہ ابن سعد فرماتے ہیں: ”حماد ثقہ، قابل اعتماد، برہان حق اور کشیر الحدیث ہیں۔“

ائمہ کا اعتراف تمام مواصر ائمہ حدیث نے ان کے فضل و کمال کا اعتراف کیا ہے۔ مشہور ماہر جبرجہ و تدلی عبد الرحمن بن مہدی کا بیان ہے کہ اپنے اپنے زمانے کے ائمہ چارہ ہوا۔ کو فہم ثوری، حجازی مالک

۱۔ تہذیب الاسماء واللغات، ج ۱ ص ۱۶۶ ۲۔ ابن حجر، تہذیب: ج ۲ ص ۱۱

۳۔ تذکرۃ الحفاظ: ج ۱ ص ۲۰۶ ۴۔ تہذیب الاسماء واللغات، ج ۱ ص ۱۶۶

۵۔ تہذیب التہذیب: ج ۳ ص ۱۰

شام میں اوزاعی۔ اور یسویں حماد بن زید یحییٰ بن یحییٰ کہتے ہیں کہ میں نے حماد سے زیادہ حافظ روایات کسی کو نہیں دیکھا۔ فطرن حماد بیان کرتے ہیں کہ میں امام مالک کی خدمت میں حاضر ہوا تو انھوں نے اہل بصرہ میں صرف حماد بن زید کو دریافت کیا۔ ابن معین کا قول ہے کہ "اللقان فی الحدیث میں حماد بن زید کے مرتبہ کا کوئی نہیں ہے۔"

امام احمد بن حنبل ان کا ذکر بہت ہی عظمت اور عزت کے ساتھ فرمایا کرتے تھے چنانچہ امام موصوف ہیں کہ الفاظ ہیں کہ

هو من ائمة المسلمين من اهل الدين موثبات وہ مسلمانوں کے امام اور بڑے دیندار ہیں اور
آئی من حماد بن سلمہ وہ مجھے حماد بن سلمہ سے بھی زیادہ پسند اور
محبوب ہیں۔

ابن مہدی کا ایک دوسرا قول ہے کہ میں نے حماد سے بڑا عالم سنت کسی کو نہیں دیکھا اور نہ علم میں حماد، مالک اور سفیان سے افضل و اعلیٰ کسی کو پایا۔ ایک روایت میں ابن مہدی کے الفاظ اس طرح نقل کیے گئے ہیں کہ میں نے حماد سے بڑا کوئی عالم دیکھا ہی نہیں۔ یہاں تک کہ سفیان اور مالک کو بھی حماد سے بڑا عالم نہیں پایا۔

ابو عامر بیان کرتے ہیں کہ حماد بن زید کی حیات میں ان کی سیرت و اخلاق کے لحاظ سے دنیا میں ان کا کوئی مثل موجود نہیں تھا۔ یزید بن زریع انہیں سید المرسلین کہہ کر پکارتے تھے تبھی محمد بن مصطفیٰ کا ہمان ہے کہ انھوں نے بقیہ کو کہتے سنا

ما رأيت بالعراق مثل حماد بن زید میں نے عراق میں حماد بن زید جیسا کوئی آدمی
نہیں دیکھا۔

لہ تہذیب التہذیب ج ۳ ص ۱۰ لہ العبر ج ۱ ص ۲۶۲ لہ تہذیب ج ۱ ص ۱۰

لہ تکررہ الحفاظ ج ۱ ص ۲۰۶ لہ تہذیب التہذیب ج ۳ ص ۶ لہ ایضاً لہ ایضاً

کہتے ہیں ابراہیم کہتے تھے کہ ہم لوگ علم و فضل میں ہمارے معرین کہ اس سے تشبیہ دیا کرتے تھے بلکہ عبداللہ بن معاویہ کہتے ہیں کہ ہم نے حماد بن زید سے بھی حدیثیں سنی ہیں اور حماد بن سلمہ سے بھی لیکن دونوں میں وہی فرق ہے جو دینار اور درہم میں ہوتا ہے۔

حفظ و ضبط | قوت حافظہ کے لحاظ سے حماد بن زید معاصر ائمہ و علمائے خصوصی امتیاز رکھتے تھے۔ جلی کہتے ہیں کہ حماد بن زید کو چار ہزار حدیثیں زبانی یاد تھیں۔ اور ان کے پاس کوئی کتاب نہ تھی۔ ابن عیینہ کا بیان ہے کہ صفیان ثوری کو اکثراً میں نے ان کے سامنے۔ دو زانو بیٹھے دیکھا ہے۔ احتیاط | آپ ہم علم و فضل حماد بن زید روایت حدیث میں بہت احتیاط رہتے تھے۔ یعقوب بن شبیبہ کا بیان ہے کہ حماد بن زید۔ حماد بن سلمہ اور دوسرے بہت سے ائمہ ثقافت سے زیادہ قابل وثوق ہیں۔ مگر ان میں کمزوری یہ تھی کہ وہ اسانید کو مختصر کر دیتے تھے۔ اور کبھی مرفوع کو موقوف بنا دیتے تھے۔ وہ غایت احتیاط کی بنا پر بڑے شکی ہو گئے تھے۔ بڑے عظیم المرتبت تھے۔ ان کے پاس کوئی کتاب نہیں تھی جس کی طرف وہ رجوع کر سکتے۔ اس وجہ سے کہیں سلسلہ اسناد کو آگے بڑھا کر حدیث کو مرفوع کر دیتے تھے۔ اور کبھی مرفوع حدیث بیان کرتے وقت بھی خون سے لرزاں رہتے تھے۔

فقہ | حماد بن زید حدیث کے ساتھ فقہ میں بھی بلند و ممتاز مقام رکھتے تھے۔ ابواسامہ کہا کرتے تھے۔

کنت ان اس آیت حماد بن زید قلت
ادبہ کسی وفقیہ ہوں رضی اللہ عنہ
تم جب حماد کو دیکھو گے تو کہو گے کہ ان کو کوری
نے ادب اور حضرت عمرؓ نے فقہ سکھایا ہے۔

۱۔ تذکرۃ الحفاظ ج ۱ ص ۲۰ ۲۔ تہذیب التہذیب ج ۲ ص ۱۱ ۳۔ تذکرۃ ج ۱ ص ۲۰۷

۴۔ تذکرۃ ج ۱ ص ۲۰۷ ۵۔ تہذیب التہذیب ج ۲ ص ۱۱

۶۔ تذکرۃ الحفاظ ج ۱ ص ۲۰۷

ابن مہدی بیان کرتے ہیں کہ میں نے بصرو میں حماد بن زید سے بڑا فقیہ کوئی نہیں دیکھا۔
 فہم ودانفسہما وینوی امور میں بہت سوجھ بوجھ رکھتے تھے۔ خالد بن خراش کا بیان ہے کہ حماد
 زید عقیلائے روزگار اور دانشوران زمین میں سے تھے۔ ابن الطبرانی کا قول ہے کہ میں نے حماد بن زید سے بڑا
 عقلمند کوئی نہیں دیکھا

وفات ۱۷۱ھ رمضان ۱۷۱ھ میں بصرو میں علم و فضل کی یہ شمع فروزاں گل ہو گئی

حماد بن سلمہ

نام و نسب | حماد نام اور ابو سلمہ کنیت تھی۔ یہ بنو تمیم کے غلام تھے جسے
 تحصیل علم | یہ تو تمیم نہیں چلتا کہ ان کی ابتدائی تعلیم کہاں شروع ہوئی۔ مگر اس وقت بصرو دینی علوم
 کا ایک اہم مرکز شمار کیا جاتا تھا۔ وہاں علوم دینیہ کے علاوہ ادب و لغت اور نحو و صرف کا بھی عام چرچا تھا۔
 اس لیے اغلب ہے کہ حماد نے بھی عام رواج کے مطابق ان تمام علوم میں ضرور کمال حاصل کیا ہو گا چنانچہ
 ابن عساکر الحنبلی رقمطراز ہیں۔

کان فصيحاً مفوهاً اماماً أئى العريضة وہ فصیح، بولنے والے اور عربیت کے امام تھے۔

امام زہبی نے دوسرے القاب کے ساتھ ”النفوی“ بھی لکھا ہے

شہوخ | ان کے اساتذہ کی فہرست بہت طویل ہے جس میں بے شمار ممتاز تابعین بھی شامل

ہیں چند تابعین کے اسمائے گرامی شمار کرانے کے بعد حافظ ابن حجر عسقلانی لکھتے ہیں۔

وخلق كثير من التابعين فمن أجلهم ان کے علاوہ تابعین کے ایک کثیر گروہ سے انھوں

۱۰ ۱۱ ۱۲ ۱۳ ۱۴ ۱۵ ۱۶ ۱۷ ۱۸ ۱۹ ۲۰ ۲۱ ۲۲ ۲۳ ۲۴ ۲۵ ۲۶ ۲۷ ۲۸ ۲۹ ۳۰ ۳۱ ۳۲ ۳۳ ۳۴ ۳۵ ۳۶ ۳۷ ۳۸ ۳۹ ۴۰ ۴۱ ۴۲ ۴۳ ۴۴ ۴۵ ۴۶ ۴۷ ۴۸ ۴۹ ۵۰ ۵۱ ۵۲ ۵۳ ۵۴ ۵۵ ۵۶ ۵۷ ۵۸ ۵۹ ۶۰ ۶۱ ۶۲ ۶۳ ۶۴ ۶۵ ۶۶ ۶۷ ۶۸ ۶۹ ۷۰ ۷۱ ۷۲ ۷۳ ۷۴ ۷۵ ۷۶ ۷۷ ۷۸ ۷۹ ۸۰ ۸۱ ۸۲ ۸۳ ۸۴ ۸۵ ۸۶ ۸۷ ۸۸ ۸۹ ۹۰ ۹۱ ۹۲ ۹۳ ۹۴ ۹۵ ۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۹ ۱۰۰ ۱۰۱ ۱۰۲ ۱۰۳ ۱۰۴ ۱۰۵ ۱۰۶ ۱۰۷ ۱۰۸ ۱۰۹ ۱۱۰ ۱۱۱ ۱۱۲ ۱۱۳ ۱۱۴ ۱۱۵ ۱۱۶ ۱۱۷ ۱۱۸ ۱۱۹ ۱۲۰ ۱۲۱ ۱۲۲ ۱۲۳ ۱۲۴ ۱۲۵ ۱۲۶ ۱۲۷ ۱۲۸ ۱۲۹ ۱۳۰ ۱۳۱ ۱۳۲ ۱۳۳ ۱۳۴ ۱۳۵ ۱۳۶ ۱۳۷ ۱۳۸ ۱۳۹ ۱۴۰ ۱۴۱ ۱۴۲ ۱۴۳ ۱۴۴ ۱۴۵ ۱۴۶ ۱۴۷ ۱۴۸ ۱۴۹ ۱۵۰ ۱۵۱ ۱۵۲ ۱۵۳ ۱۵۴ ۱۵۵ ۱۵۶ ۱۵۷ ۱۵۸ ۱۵۹ ۱۶۰ ۱۶۱ ۱۶۲ ۱۶۳ ۱۶۴ ۱۶۵ ۱۶۶ ۱۶۷ ۱۶۸ ۱۶۹ ۱۷۰ ۱۷۱ ۱۷۲ ۱۷۳ ۱۷۴ ۱۷۵ ۱۷۶ ۱۷۷ ۱۷۸ ۱۷۹ ۱۸۰ ۱۸۱ ۱۸۲ ۱۸۳ ۱۸۴ ۱۸۵ ۱۸۶ ۱۸۷ ۱۸۸ ۱۸۹ ۱۹۰ ۱۹۱ ۱۹۲ ۱۹۳ ۱۹۴ ۱۹۵ ۱۹۶ ۱۹۷ ۱۹۸ ۱۹۹ ۲۰۰ ۲۰۱ ۲۰۲ ۲۰۳ ۲۰۴ ۲۰۵ ۲۰۶ ۲۰۷ ۲۰۸ ۲۰۹ ۲۱۰ ۲۱۱ ۲۱۲ ۲۱۳ ۲۱۴ ۲۱۵ ۲۱۶ ۲۱۷ ۲۱۸ ۲۱۹ ۲۲۰ ۲۲۱ ۲۲۲ ۲۲۳ ۲۲۴ ۲۲۵ ۲۲۶ ۲۲۷ ۲۲۸ ۲۲۹ ۲۳۰ ۲۳۱ ۲۳۲ ۲۳۳ ۲۳۴ ۲۳۵ ۲۳۶ ۲۳۷ ۲۳۸ ۲۳۹ ۲۴۰ ۲۴۱ ۲۴۲ ۲۴۳ ۲۴۴ ۲۴۵ ۲۴۶ ۲۴۷ ۲۴۸ ۲۴۹ ۲۵۰ ۲۵۱ ۲۵۲ ۲۵۳ ۲۵۴ ۲۵۵ ۲۵۶ ۲۵۷ ۲۵۸ ۲۵۹ ۲۶۰ ۲۶۱ ۲۶۲ ۲۶۳ ۲۶۴ ۲۶۵ ۲۶۶ ۲۶۷ ۲۶۸ ۲۶۹ ۲۷۰ ۲۷۱ ۲۷۲ ۲۷۳ ۲۷۴ ۲۷۵ ۲۷۶ ۲۷۷ ۲۷۸ ۲۷۹ ۲۸۰ ۲۸۱ ۲۸۲ ۲۸۳ ۲۸۴ ۲۸۵ ۲۸۶ ۲۸۷ ۲۸۸ ۲۸۹ ۲۹۰ ۲۹۱ ۲۹۲ ۲۹۳ ۲۹۴ ۲۹۵ ۲۹۶ ۲۹۷ ۲۹۸ ۲۹۹ ۳۰۰ ۳۰۱ ۳۰۲ ۳۰۳ ۳۰۴ ۳۰۵ ۳۰۶ ۳۰۷ ۳۰۸ ۳۰۹ ۳۱۰ ۳۱۱ ۳۱۲ ۳۱۳ ۳۱۴ ۳۱۵ ۳۱۶ ۳۱۷ ۳۱۸ ۳۱۹ ۳۲۰ ۳۲۱ ۳۲۲ ۳۲۳ ۳۲۴ ۳۲۵ ۳۲۶ ۳۲۷ ۳۲۸ ۳۲۹ ۳۳۰ ۳۳۱ ۳۳۲ ۳۳۳ ۳۳۴ ۳۳۵ ۳۳۶ ۳۳۷ ۳۳۸ ۳۳۹ ۳۴۰ ۳۴۱ ۳۴۲ ۳۴۳ ۳۴۴ ۳۴۵ ۳۴۶ ۳۴۷ ۳۴۸ ۳۴۹ ۳۵۰ ۳۵۱ ۳۵۲ ۳۵۳ ۳۵۴ ۳۵۵ ۳۵۶ ۳۵۷ ۳۵۸ ۳۵۹ ۳۶۰ ۳۶۱ ۳۶۲ ۳۶۳ ۳۶۴ ۳۶۵ ۳۶۶ ۳۶۷ ۳۶۸ ۳۶۹ ۳۷۰ ۳۷۱ ۳۷۲ ۳۷۳ ۳۷۴ ۳۷۵ ۳۷۶ ۳۷۷ ۳۷۸ ۳۷۹ ۳۸۰ ۳۸۱ ۳۸۲ ۳۸۳ ۳۸۴ ۳۸۵ ۳۸۶ ۳۸۷ ۳۸۸ ۳۸۹ ۳۹۰ ۳۹۱ ۳۹۲ ۳۹۳ ۳۹۴ ۳۹۵ ۳۹۶ ۳۹۷ ۳۹۸ ۳۹۹ ۴۰۰ ۴۰۱ ۴۰۲ ۴۰۳ ۴۰۴ ۴۰۵ ۴۰۶ ۴۰۷ ۴۰۸ ۴۰۹ ۴۱۰ ۴۱۱ ۴۱۲ ۴۱۳ ۴۱۴ ۴۱۵ ۴۱۶ ۴۱۷ ۴۱۸ ۴۱۹ ۴۲۰ ۴۲۱ ۴۲۲ ۴۲۳ ۴۲۴ ۴۲۵ ۴۲۶ ۴۲۷ ۴۲۸ ۴۲۹ ۴۳۰ ۴۳۱ ۴۳۲ ۴۳۳ ۴۳۴ ۴۳۵ ۴۳۶ ۴۳۷ ۴۳۸ ۴۳۹ ۴۴۰ ۴۴۱ ۴۴۲ ۴۴۳ ۴۴۴ ۴۴۵ ۴۴۶ ۴۴۷ ۴۴۸ ۴۴۹ ۴۵۰ ۴۵۱ ۴۵۲ ۴۵۳ ۴۵۴ ۴۵۵ ۴۵۶ ۴۵۷ ۴۵۸ ۴۵۹ ۴۶۰ ۴۶۱ ۴۶۲ ۴۶۳ ۴۶۴ ۴۶۵ ۴۶۶ ۴۶۷ ۴۶۸ ۴۶۹ ۴۷۰ ۴۷۱ ۴۷۲ ۴۷۳ ۴۷۴ ۴۷۵ ۴۷۶ ۴۷۷ ۴۷۸ ۴۷۹ ۴۸۰ ۴۸۱ ۴۸۲ ۴۸۳ ۴۸۴ ۴۸۵ ۴۸۶ ۴۸۷ ۴۸۸ ۴۸۹ ۴۹۰ ۴۹۱ ۴۹۲ ۴۹۳ ۴۹۴ ۴۹۵ ۴۹۶ ۴۹۷ ۴۹۸ ۴۹۹ ۵۰۰ ۵۰۱ ۵۰۲ ۵۰۳ ۵۰۴ ۵۰۵ ۵۰۶ ۵۰۷ ۵۰۸ ۵۰۹ ۵۱۰ ۵۱۱ ۵۱۲ ۵۱۳ ۵۱۴ ۵۱۵ ۵۱۶ ۵۱۷ ۵۱۸ ۵۱۹ ۵۲۰ ۵۲۱ ۵۲۲ ۵۲۳ ۵۲۴ ۵۲۵ ۵۲۶ ۵۲۷ ۵۲۸ ۵۲۹ ۵۳۰ ۵۳۱ ۵۳۲ ۵۳۳ ۵۳۴ ۵۳۵ ۵۳۶ ۵۳۷ ۵۳۸ ۵۳۹ ۵۴۰ ۵۴۱ ۵۴۲ ۵۴۳ ۵۴۴ ۵۴۵ ۵۴۶ ۵۴۷ ۵۴۸ ۵۴۹ ۵۵۰ ۵۵۱ ۵۵۲ ۵۵۳ ۵۵۴ ۵۵۵ ۵۵۶ ۵۵۷ ۵۵۸ ۵۵۹ ۵۶۰ ۵۶۱ ۵۶۲ ۵۶۳ ۵۶۴ ۵۶۵ ۵۶۶ ۵۶۷ ۵۶۸ ۵۶۹ ۵۷۰ ۵۷۱ ۵۷۲ ۵۷۳ ۵۷۴ ۵۷۵ ۵۷۶ ۵۷۷ ۵۷۸ ۵۷۹ ۵۸۰ ۵۸۱ ۵۸۲ ۵۸۳ ۵۸۴ ۵۸۵ ۵۸۶ ۵۸۷ ۵۸۸ ۵۸۹ ۵۹۰ ۵۹۱ ۵۹۲ ۵۹۳ ۵۹۴ ۵۹۵ ۵۹۶ ۵۹۷ ۵۹۸ ۵۹۹ ۶۰۰ ۶۰۱ ۶۰۲ ۶۰۳ ۶۰۴ ۶۰۵ ۶۰۶ ۶۰۷ ۶۰۸ ۶۰۹ ۶۱۰ ۶۱۱ ۶۱۲ ۶۱۳ ۶۱۴ ۶۱۵ ۶۱۶ ۶۱۷ ۶۱۸ ۶۱۹ ۶۲۰ ۶۲۱ ۶۲۲ ۶۲۳ ۶۲۴ ۶۲۵ ۶۲۶ ۶۲۷ ۶۲۸ ۶۲۹ ۶۳۰ ۶۳۱ ۶۳۲ ۶۳۳ ۶۳۴ ۶۳۵ ۶۳۶ ۶۳۷ ۶۳۸ ۶۳۹ ۶۴۰ ۶۴۱ ۶۴۲ ۶۴۳ ۶۴۴ ۶۴۵ ۶۴۶ ۶۴۷ ۶۴۸ ۶۴۹ ۶۵۰ ۶۵۱ ۶۵۲ ۶۵۳ ۶۵۴ ۶۵۵ ۶۵۶ ۶۵۷ ۶۵۸ ۶۵۹ ۶۶۰ ۶۶۱ ۶۶۲ ۶۶۳ ۶۶۴ ۶۶۵ ۶۶۶ ۶۶۷ ۶۶۸ ۶۶۹ ۶۷۰ ۶۷۱ ۶۷۲ ۶۷۳ ۶۷۴ ۶۷۵ ۶۷۶ ۶۷۷ ۶۷۸ ۶۷۹ ۶۸۰ ۶۸۱ ۶۸۲ ۶۸۳ ۶۸۴ ۶۸۵ ۶۸۶ ۶۸۷ ۶۸۸ ۶۸۹ ۶۹۰ ۶۹۱ ۶۹۲ ۶۹۳ ۶۹۴ ۶۹۵ ۶۹۶ ۶۹۷ ۶۹۸ ۶۹۹ ۷۰۰ ۷۰۱ ۷۰۲ ۷۰۳ ۷۰۴ ۷۰۵ ۷۰۶ ۷۰۷ ۷۰۸ ۷۰۹ ۷۱۰ ۷۱۱ ۷۱۲ ۷۱۳ ۷۱۴ ۷۱۵ ۷۱۶ ۷۱۷ ۷۱۸ ۷۱۹ ۷۲۰ ۷۲۱ ۷۲۲ ۷۲۳ ۷۲۴ ۷۲۵ ۷۲۶ ۷۲۷ ۷۲۸ ۷۲۹ ۷۳۰ ۷۳۱ ۷۳۲ ۷۳۳ ۷۳۴ ۷۳۵ ۷۳۶ ۷۳۷ ۷۳۸ ۷۳۹ ۷۴۰ ۷۴۱ ۷۴۲ ۷۴۳ ۷۴۴ ۷۴۵ ۷۴۶ ۷۴۷ ۷۴۸ ۷۴۹ ۷۵۰ ۷۵۱ ۷۵۲ ۷۵۳ ۷۵۴ ۷۵۵ ۷۵۶ ۷۵۷ ۷۵۸ ۷۵۹ ۷۶۰ ۷۶۱ ۷۶۲ ۷۶۳ ۷۶۴ ۷۶۵ ۷۶۶ ۷۶۷ ۷۶۸ ۷۶۹ ۷۷۰ ۷۷۱ ۷۷۲ ۷۷۳ ۷۷۴ ۷۷۵ ۷۷۶ ۷۷۷ ۷۷۸ ۷۷۹ ۷۸۰ ۷۸۱ ۷۸۲ ۷۸۳ ۷۸۴ ۷۸۵ ۷۸۶ ۷۸۷ ۷۸۸ ۷۸۹ ۷۹۰ ۷۹۱ ۷۹۲ ۷۹۳ ۷۹۴ ۷۹۵ ۷۹۶ ۷۹۷ ۷۹۸ ۷۹۹ ۸۰۰ ۸۰۱ ۸۰۲ ۸۰۳ ۸۰۴ ۸۰۵ ۸۰۶ ۸۰۷ ۸۰۸ ۸۰۹ ۸۱۰ ۸۱۱ ۸۱۲ ۸۱۳ ۸۱۴ ۸۱۵ ۸۱۶ ۸۱۷ ۸۱۸ ۸۱۹ ۸۲۰ ۸۲۱ ۸۲۲ ۸۲۳ ۸۲۴ ۸۲۵ ۸۲۶ ۸۲۷ ۸۲۸ ۸۲۹ ۸۳۰ ۸۳۱ ۸۳۲ ۸۳۳ ۸۳۴ ۸۳۵ ۸۳۶ ۸۳۷ ۸۳۸ ۸۳۹ ۸۴۰ ۸۴۱ ۸۴۲ ۸۴۳ ۸۴۴ ۸۴۵ ۸۴۶ ۸۴۷ ۸۴۸ ۸۴۹ ۸۵۰ ۸۵۱ ۸۵۲ ۸۵۳ ۸۵۴ ۸۵۵ ۸۵۶ ۸۵۷ ۸۵۸ ۸۵۹ ۸۶۰ ۸۶۱ ۸۶۲ ۸۶۳ ۸۶۴ ۸۶۵ ۸۶۶ ۸۶۷ ۸۶۸ ۸۶۹ ۸۷۰ ۸۷۱ ۸۷۲ ۸۷۳ ۸۷۴ ۸۷۵ ۸۷۶ ۸۷۷ ۸۷۸ ۸۷۹ ۸۸۰ ۸۸۱ ۸۸۲ ۸۸۳ ۸۸۴ ۸۸۵ ۸۸۶ ۸۸۷ ۸۸۸ ۸۸۹ ۸۹۰ ۸۹۱ ۸۹۲ ۸۹۳ ۸۹۴ ۸۹۵ ۸۹۶ ۸۹۷ ۸۹۸ ۸۹۹ ۹۰۰ ۹۰۱ ۹۰۲ ۹۰۳ ۹۰۴ ۹۰۵ ۹۰۶ ۹۰۷ ۹۰۸ ۹۰۹ ۹۱۰ ۹۱۱ ۹۱۲ ۹۱۳ ۹۱۴ ۹۱۵ ۹۱۶ ۹۱۷ ۹۱۸ ۹۱۹ ۹۲۰ ۹۲۱ ۹۲۲ ۹۲۳ ۹۲۴ ۹۲۵ ۹۲۶ ۹۲۷ ۹۲۸ ۹۲۹ ۹۳۰ ۹۳۱ ۹۳۲ ۹۳۳ ۹۳۴ ۹۳۵ ۹۳۶ ۹۳۷ ۹۳۸ ۹۳۹ ۹۴۰ ۹۴۱ ۹۴۲ ۹۴۳ ۹۴۴ ۹۴۵ ۹۴۶ ۹۴۷ ۹۴۸ ۹۴۹ ۹۵۰ ۹۵۱ ۹۵۲ ۹۵۳ ۹۵۴ ۹۵۵ ۹۵۶ ۹۵۷ ۹۵۸ ۹۵۹ ۹۶۰ ۹۶۱ ۹۶۲ ۹۶۳ ۹۶۴ ۹۶۵ ۹۶۶ ۹۶۷ ۹۶۸ ۹۶۹ ۹۷۰ ۹۷۱ ۹۷۲ ۹۷۳ ۹۷۴ ۹۷۵ ۹۷۶ ۹۷۷ ۹۷۸ ۹۷۹ ۹۸۰ ۹۸۱ ۹۸۲ ۹۸۳ ۹۸۴ ۹۸۵ ۹۸۶ ۹۸۷ ۹۸۸ ۹۸۹ ۹۹۰ ۹۹۱ ۹۹۲ ۹۹۳ ۹۹۴ ۹۹۵ ۹۹۶ ۹۹۷ ۹۹۸ ۹۹۹ ۱۰۰۰

۱۲ ۱۳ ۱۴ ۱۵ ۱۶ ۱۷ ۱۸ ۱۹ ۲۰ ۲۱ ۲۲ ۲۳ ۲۴ ۲۵ ۲۶ ۲۷ ۲۸ ۲۹ ۳۰ ۳۱ ۳۲ ۳۳ ۳۴ ۳۵ ۳۶ ۳۷ ۳۸ ۳۹ ۴۰ ۴۱ ۴۲ ۴۳ ۴۴ ۴۵ ۴۶ ۴۷ ۴۸ ۴۹ ۵۰ ۵۱ ۵۲ ۵۳ ۵۴ ۵۵ ۵۶ ۵۷ ۵۸ ۵۹ ۶۰ ۶۱ ۶۲ ۶۳ ۶۴ ۶۵ ۶۶ ۶۷ ۶۸ ۶۹ ۷۰ ۷۱ ۷۲ ۷۳ ۷۴ ۷۵ ۷۶ ۷۷ ۷۸ ۷۹ ۸۰ ۸۱ ۸۲ ۸۳ ۸۴ ۸۵ ۸۶ ۸۷ ۸۸ ۸۹ ۹۰ ۹۱ ۹۲ ۹۳ ۹۴ ۹۵ ۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۹ ۱۰۰ ۱۰۱ ۱۰۲ ۱۰۳ ۱۰۴ ۱۰۵ ۱۰۶ ۱۰۷ ۱۰۸ ۱۰۹ ۱۱۰ ۱۱۱ ۱۱۲ ۱۱۳ ۱۱۴ ۱۱۵ ۱۱۶ ۱۱۷ ۱۱۸ ۱۱۹ ۱۲۰ ۱۲۱ ۱۲۲ ۱۲۳ ۱۲۴ ۱۲۵ ۱۲۶ ۱۲۷ ۱۲۸ ۱۲۹ ۱۳۰ ۱۳۱ ۱۳۲ ۱۳۳ ۱۳۴ ۱۳۵ ۱۳۶ ۱۳۷ ۱۳۸ ۱۳۹ ۱۴۰ ۱۴۱ ۱۴۲ ۱۴۳ ۱۴۴ ۱۴۵ ۱۴۶ ۱۴۷ ۱۴۸ ۱۴۹ ۱۵۰ ۱۵۱ ۱۵۲ ۱۵۳ ۱۵۴ ۱۵۵ ۱۵۶ ۱۵۷ ۱۵۸ ۱۵۹ ۱۶۰ ۱۶۱ ۱۶۲ ۱۶۳ ۱۶۴ ۱۶۵ ۱۶۶ ۱۶۷ ۱۶۸ ۱۶۹ ۱۷۰ ۱۷۱ ۱۷۲ ۱۷۳ ۱۷۴ ۱۷۵ ۱۷۶ ۱۷۷ ۱۷۸ ۱۷۹ ۱۸۰ ۱۸۱ ۱۸۲ ۱۸۳ ۱۸۴ ۱۸۵ ۱۸۶ ۱۸۷ ۱۸۸ ۱۸۹ ۱۹۰ ۱۹۱ ۱۹۲ ۱۹۳ ۱۹۴ ۱۹۵ ۱۹۶ ۱۹۷ ۱۹۸ ۱۹۹ ۲۰۰ ۲۰۱ ۲۰۲ ۲۰۳ ۲۰۴ ۲۰۵ ۲۰۶ ۲۰۷ ۲۰۸ ۲۰۹ ۲۱۰ ۲۱۱ ۲۱۲ ۲۱۳ ۲۱۴ ۲۱۵ ۲۱۶ ۲۱۷ ۲۱۸ ۲۱۹ ۲۲۰ ۲۲۱ ۲۲۲ ۲۲۳ ۲۲۴ ۲۲۵ ۲۲۶ ۲۲۷ ۲۲۸ ۲۲۹ ۲۳۰ ۲۳۱ ۲۳۲ ۲۳۳ ۲۳۴ ۲۳۵ ۲۳۶ ۲۳۷ ۲۳۸ ۲۳۹ ۲۴۰ ۲۴۱ ۲۴۲ ۲۴۳ ۲۴۴ ۲۴۵ ۲۴۶ ۲۴۷ ۲۴۸ ۲۴۹ ۲۵۰ ۲۵۱ ۲۵۲ ۲۵۳ ۲۵۴ ۲۵۵ ۲۵۶ ۲۵۷ ۲۵۸ ۲۵۹ ۲۶۰ ۲۶۱ ۲۶۲ ۲۶۳ ۲۶۴ ۲۶۵ ۲۶۶ ۲۶۷ ۲۶۸ ۲۶۹ ۲۷۰ ۲۷۱ ۲۷۲ ۲۷۳ ۲۷۴ ۲۷۵ ۲۷۶ ۲۷۷ ۲۷۸ ۲۷۹ ۲۸۰ ۲۸۱ ۲۸۲ ۲۸۳ ۲۸۴ ۲۸۵ ۲۸۶ ۲۸۷ ۲۸۸ ۲۸۹ ۲۹۰ ۲۹۱ ۲۹۲ ۲۹۳ ۲۹۴ ۲۹۵ ۲۹۶ ۲۹۷ ۲۹۸ ۲۹۹ ۳۰۰ ۳۰۱ ۳۰۲ ۳۰۳ ۳۰۴ ۳۰۵ ۳۰۶ ۳۰۷ ۳۰۸ ۳۰۹ ۳۱۰ ۳۱۱ ۳۱۲ ۳۱۳ ۳۱۴ ۳۱۵ ۳۱۶ ۳۱۷ ۳۱۸ ۳۱۹ ۳۲۰ ۳۲۱ ۳۲۲ ۳۲۳ ۳۲۴ ۳۲۵ ۳۲۶ ۳۲۷ ۳۲۸ ۳۲۹ ۳۳۰ ۳۳۱ ۳۳۲ ۳۳۳ ۳۳۴ ۳۳۵ ۳۳۶ ۳۳۷ ۳۳۸ ۳۳۹ ۳۴۰ ۳۴۱ ۳۴۲ ۳۴۳ ۳۴۴ ۳۴۵ ۳۴۶ ۳۴۷ ۳۴۸ ۳۴۹ ۳۵۰ ۳۵۱ ۳۵۲ ۳۵۳ ۳۵۴ ۳۵۵ ۳۵۶ ۳۵۷ ۳۵۸ ۳۵۹ ۳۶۰ ۳۶۱ ۳۶۲ ۳۶۳ ۳۶۴ ۳۶۵ ۳۶۶ ۳۶۷ ۳۶۸ ۳۶۹ ۳۷۰ ۳۷۱ ۳۷۲ ۳۷۳ ۳۷۴ ۳۷۵ ۳۷۶ ۳۷۷ ۳۷۸ ۳۷۹ ۳۸۰ ۳۸۱ ۳۸۲ ۳۸۳ ۳۸۴ ۳۸۵ ۳۸۶ ۳۸۷ ۳۸۸ ۳۸۹ ۳۹۰ ۳۹۱ ۳۹۲ ۳۹۳ ۳۹۴ ۳۹۵ ۳۹۶ ۳۹۷ ۳۹۸ ۳۹۹ ۴۰۰ ۴۰۱ ۴۰۲ ۴۰۳ ۴۰۴ ۴۰۵ ۴۰۶ ۴۰۷ ۴۰۸ ۴۰۹ ۴۱۰ ۴۱۱ ۴۱۲ ۴۱۳ ۴۱۴ ۴۱۵ ۴۱۶ ۴۱۷ ۴۱۸ ۴۱۹ ۴۲۰ ۴۲۱ ۴۲۲ ۴۲۳ ۴۲۴ ۴۲۵ ۴۲۶ ۴۲۷ ۴۲۸ ۴۲۹ ۴۳۰ ۴۳۱ ۴۳۲ ۴۳۳ ۴۳۴ ۴۳۵ ۴۳۶ ۴۳۷ ۴۳۸ ۴۳۹ ۴۴۰ ۴۴۱ ۴۴۲ ۴۴۳ ۴۴۴ ۴۴۵ ۴۴۶ ۴۴۷ ۴۴۸ ۴۴۹ ۴۵۰ ۴۵۱ ۴۵۲ ۴۵۳ ۴۵۴ ۴۵۵ ۴۵۶ ۴۵۷ ۴۵۸ ۴۵۹ ۴۶۰ ۴۶۱ ۴۶۲ ۴۶۳ ۴۶۴ ۴۶۵ ۴۶۶ ۴۶۷ ۴۶۸ ۴۶۹ ۴۷۰ ۴۷۱ ۴۷۲ ۴۷۳ ۴۷۴ ۴۷۵ ۴۷۶ ۴۷۷ ۴۷۸ ۴۷۹ ۴۸۰ ۴۸۱ ۴۸۲ ۴۸۳ ۴۸۴ ۴۸۵ ۴۸۶ ۴۸۷ ۴۸۸ ۴۸۹ ۴۹۰ ۴۹۱ ۴۹۲ ۴۹۳ ۴۹۴ ۴۹۵ ۴۹۶ ۴۹۷ ۴۹۸ ۴۹۹ ۵۰۰ ۵۰۱ ۵۰۲ ۵۰۳ ۵۰۴ ۵۰۵ ۵۰۶ ۵۰۷ ۵۰۸ ۵۰۹ ۵۱۰ ۵۱۱ ۵۱۲ ۵۱۳ ۵۱۴ ۵۱۵ ۵۱۶ ۵۱۷ ۵۱۸ ۵۱۹ ۵۲۰ ۵۲۱ ۵۲۲ ۵۲۳ ۵۲۴ ۵۲۵ ۵۲۶ ۵۲۷ ۵۲۸ ۵۲۹ ۵۳۰ ۵۳۱ ۵۳۲ ۵۳۳ ۵۳۴ ۵۳۵ ۵۳۶ ۵۳۷ ۵۳۸ ۵۳۹ ۵۴۰ ۵۴۱ ۵۴۲ ۵۴۳ ۵۴۴ ۵۴۵ ۵۴۶ ۵۴۷ ۵۴۸ ۵۴۹ ۵۵۰ ۵۵۱ ۵۵۲ ۵۵۳ ۵۵۴ ۵۵۵ ۵۵۶ ۵۵۷ ۵۵۸ ۵۵۹ ۵۶۰ ۵۶۱ ۵۶۲ ۵۶۳ ۵۶۴ ۵۶۵ ۵۶۶ ۵۶۷ ۵۶۸ ۵۶۹ ۵۷۰ ۵۷۱ ۵۷۲ ۵۷۳ ۵۷۴ ۵۷۵ ۵۷۶ ۵۷۷ ۵۷۸ ۵۷۹ ۵۸۰ ۵۸۱ ۵۸۲ ۵۸۳ ۵۸۴ ۵۸۵ ۵۸۶ ۵۸۷ ۵۸۸ ۵۸۹ ۵۹۰ ۵۹۱ ۵۹۲ ۵۹۳ ۵۹۴ ۵۹۵ ۵۹۶ ۵۹۷ ۵۹۸ ۵۹۹ ۶۰۰ ۶۰۱ ۶۰۲ ۶۰۳ ۶۰۴ ۶۰۵ ۶۰۶ ۶۰۷ ۶۰۸ ۶۰۹ ۶۱۰ ۶۱۱ ۶۱۲ ۶۱۳ ۶۱۴ ۶۱۵ ۶۱۶ ۶۱۷ ۶۱۸ ۶۱۹ ۶۲۰ ۶۲۱ ۶۲۲ ۶۲۳ ۶۲۴ ۶۲۵ ۶۲۶ ۶۲۷ ۶۲۸ ۶۲۹ ۶۳۰ ۶۳۱ ۶۳۲ ۶۳۳ ۶۳۴ ۶۳۵ ۶۳۶ ۶۳۷ ۶۳۸ ۶۳۹ ۶۴۰ ۶۴۱ ۶۴۲ ۶۴۳ ۶۴۴ ۶۴۵ ۶۴۶ ۶۴۷ ۶۴۸ ۶۴۹ ۶۵۰ ۶۵۱ ۶۵۲ ۶۵۳ ۶۵۴ ۶۵۵ ۶۵۶ ۶۵۷ ۶۵۸ ۶۵۹ ۶۶۰ ۶۶۱ ۶۶۲ ۶۶۳ ۶۶۴ ۶۶۵ ۶۶۶ ۶۶۷ ۶۶۸ ۶۶۹ ۶۷۰ ۶۷۱ ۶۷۲ ۶۷۳ ۶۷۴ ۶۷۵ ۶۷۶ ۶۷۷ ۶۷۸ ۶۷۹ ۶۸۰ ۶۸۱ ۶۸۲ ۶۸۳ ۶۸۴ ۶۸۵ ۶۸۶ ۶۸۷ ۶۸۸ ۶۸۹ ۶۹۰ ۶۹۱ ۶۹۲ ۶۹۳ ۶۹۴ ۶۹۵ ۶۹۶ ۶۹۷ ۶۹۸ ۶۹۹ ۷

نے استفادہ کیا ہے۔ اسی طرح ان کے بعد کے لوگوں سے بھی۔

چنانچہ انھوں نے مختلف اساتذہ سے کسب فیض کیا اور ان کی بے شمار حدیثوں کے حافظ اور فقہ وقادی کے امین بن گئے۔ بالخصوص حدیث میں وہ مشہور تابعی شیخ ثابت البنانی اور حمید الطویل کی روایات کے خاص حامل تھے یہ

تلامذہ زندگی کا بیشتر حصہ بصرہ میں گزرا اور وہیں انھوں نے درس و افادہ کی مجلس گرم کی۔ ان کے حلقہ درس سے بلاشبہ لاتعداد لوگوں نے فقہ و حدیث کی تحصیل کی مشہور اور ممتاز تلامذہ کے نام یہ ہیں۔

ابن جریج، شعبہ بن الحجاج، یہ دونوں حضرات عمر بن حماد سے بڑے تھے اور شعبہ تلامذہ وقت تھے۔ عبد اللہ بن مبارک، عبد الرحمن بن مہدی، یحییٰ بن مصعب القطان، امام ابو داؤد الطیالسی۔

حدیث کے تمام مجموعوں میں حضرت حماد بن سلمہ کی روایتیں موجود ہیں خصوصیت سے ابو داؤد الطیالسی نے جو ان کے تلمیذ رشید ہیں اپنی مسند میں کئی سو روایتیں ان کے واسطے سے نقل کی ہیں۔ ایک مشہور اور طویل روایت ملاحظہ ہو۔

امام ابو داؤد طیالسی کہتے ہیں کہ ہم سے حماد بن سلمہ قیس ابن الربیع اور ابو عوانہ تینوں صاحبان بواسطہ سماک بن حرب عن ابن المعمر الکنافی حضرت علی سے روایت کی ہے کہ

”جب ان کو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے مین کا قاضی بنا کر بھیجا تو ان کے سامنے یہ مسئلہ آیا کہ کچھ لوگوں نے شیر کو پھنسانے کے لئے ایک گڈھا کھودا اور جب شیر اس میں گرے تو اس کو دیکھنے کے لئے بڑا ہجوم ہوا۔ ہجوم میں دھکا کھا کر ایک شخص

گھسے میں گرا اور گتے وقت اس نے دوسرے شخص کا سہارا لینے کی کوشش کی ۔ چنانچہ وہ جھٹکا کھا کر گرا چاہتا تھا کہ اس نے تیسرے کو بچڑایا اور تیسرے نے چوتھے کہ اس طرح چاروں گر پڑے اور شیر نے ان سب کو پھاڑ ڈالا اور وہ مر گئے۔ یہ اشخاص جن جن قبائل کے تھے ان میں خون بہا کے لیے شدید اختلاف ہوا اور جنگ تک نوبت پہنچ گئی حضرت علی کو اطلاع ملی تو وہ موقع پر پہنچے اور سمجھایا کہ کیا تم چاہتے ہو کہ چار آدمیوں کی جگہ دوسو مزید آدمیوں کا خون بہہ جائے۔ اگر تم راضی ہو تو میں فیصلہ کر دوں۔ ورنہ پھر یہ معاملہ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کی خدمت میں پیش کرو۔ وہ لوگ آپ کے فیصلہ پر راضی ہو گئے۔ آپ نے یہ فیصلہ کیا کہ جن لوگوں نے گڈھا کھو دیا ہے وہ دیت ادا کریں۔ اور دیت اس طرح تقسیم ہوگی کہ پہلے شخص کے ورثہ کو پہلے دیت دوسرے کے ورثہ کو پہلے سے تیسرے کے ورثہ کو پہلے اور چوتھے کو پوری دیت چنانچہ بعض لوگ تو اس فیصلہ پر راضی ہو گئے۔ اور بعض راضی نہیں ہوئے۔ اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی خدمت میں قسم لے کر حاضر ہوئے۔ آپ نے فرمایا کہ میں اس کا فیصلہ کروں گا۔ اسی اثنا میں ایک شخص۔ کہہ دیا کہ حضرت علی اس ہارے میں یہ فیصلہ کر چکے ہیں حضور نے فرمایا ”القضاء کما قضی علی“ یعنی حضرت علی نے جو فیصلہ کیا وہی صحیح ہے۔

یہ تو حساد کا بیان ہے۔ اور قیس جو دوسرے راوی ہیں کہتے ہیں کہ

قاضی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے حضرت علی کے فیصلہ کو نافذ فرمایا۔

اسی طرح اور بھی بہت سی احادیث ہیں جن کے راوی محض حماد بن سلمہ میں وہ حدیث کے بیان کرنے میں غایت درجہ محتاط تھے۔ اسی احتیاط کا یہ نتیجہ تھا کہ انھوں نے امدادہ کر لیا تھا کہ حدیث نبوی کی روایت بالکل ترک کر دیں۔ مگر ان کے استناد ابوبختیانی عالم رویا میں انہیں تحدیث کا

عالم دیا۔ تو وہ اپنے ارادہ سے باز رہے۔ چنانچہ حافظ ذہبی خود حماد بن سلمہ کا قول نقل کرتے ہیں۔

ماکان من نیتی آن احدث حتی قال لی
ایوب فی النور حدث لی

حدیث بیان کرنے کا یہ ارادہ نہیں تھا حتی کہ
ابو ایوب نے مجھے خواب میں تحدیث کا حکم دیا۔
ابن الدہنی کا بیان ہے کہ یحییٰ بن زبیر کے پاس دس ہزار ایسی حدیثیں تھیں جو حماد بن سلمہ سے
مروی ہیں۔

ذریعہ خاص | امام وقت ہوتے ہوئے وہ کپڑے کا کاروبار کرتے تھے مگر کس حد تک ہی منق
کفایت کیے تھے چنانچہ سوار بن عبداللہ اپنے والد سے بیان کرتے ہیں کہ:

كنت آتی حماد بن سلمة فی سوقة فاذا بیح فی ثوب
حبة اوجبتین شد حیویدہ و قام تلہ
میں بازار میں حماد بن سلمہ کی دوکان پر آیا کرتا
تھا جب کسی کپڑے میں ایک دوجہ فائدہ ہو گیا
وہ فوراً دوکان اٹھا دیتے تھے

یعنی جہاں سیرت کا انتظام ہوا۔ کاروبار بند کر دیا۔

ہم عصر علمائے راے | حفظ و ثقاہت میں حماد بن سلمہ کم از کم اپنے معاصرین میں مفقود النظر تھے
مگر آخر عمر میں سو حفظ کی شکایت پیدا ہو گئی تھی۔ اس لیے بعض محدثین نے ان کی روایتوں پر جمع کی
ہے۔ امام بخاری نے ان سے روایت تو نہیں کی ہے۔ مگر ان سے مستشہاد کیا ہے۔ جس سے حماد بن سلمہ
کی ثقاہت کا ثبوت بہم پہنچتا ہے۔ امام مسلم نے ان سے متعدد روایتیں کی ہیں۔
امام بیہقی رقمطراز ہیں:

هو احدث ائمة المسلمين الا انه ثقا کبر وہ مسلمانوں کے ایک امام ہیں مگر بڑھاپے میں

مسلم حفظہ ظلہ ترکہ البخاری واما
 مسلم قلیتہد وخرج من حدیثہ
 ثابت ما صح سند قبل تخیرہ لہ
 ان کاہ افظ خراب ہو گیا تھا اس لیے امام
 بخاری نے ان سے روایتیں نہیں کی ہیں مگر امام
 مسلم نے جہتا دکیا اور سو حفظ سے پہلے کی جو

ان کی روایتیں ثابت الثبانی کے واسطے سے ہیں
 ان کو انھوں نے اپنی کتاب میں جگہ دی ہے۔

کچھ تو سو حفظ کی وجہ سے اور کچھ اس وجہ سے کہ ان کی کتابوں میں کچھ لوگوں نے الحاق کر دیا تھا
 انہی روایتیں لغویہ نہیں کی نظر میں مشتبہ ہو گئی تھیں سو حفظ کے بارے میں امام بیہقی کی رائے اور گورچکی
 الحاق کے بارے میں امام عبدالرحمن بن سہری کا بیان ہے کہ

کانوا یقولون انھا رشت فی کتبہ
 لوگوں کا خیال ہے کہ حماد بن سلمہ کی کتابوں میں
 الحاق کیا گیا ہے۔

ان کا ایک ربیب ابن ابی العوجار نامی تھا۔ اس کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ

فکان یدس فی کتبہ
 ان کتابوں میں کچھ رد و بدل کیا کرتا تھا۔

تاہم ائمہ حدیث نے حماد بن سلمہ کے فضل و کمال کا کھلے الفاظ میں اعتراف کیا ہے۔ امام احمد بن
 حنبل فرماتے تھے کہ جس شخص کو حماد بن سلمہ کی برائی کرتے دیکھو اس کے اسلام کو مشتبہ سمجھو۔ حافظ ابن حجر نے
 قریب قریب یہی قول ابن عربی کا بھی نقل کیا ہے یہ

علامہ ائیں ابن عدی، عیسیٰ اور نسائی وغیرہ نے بھی ان کی توثیق کی ہے۔ ابن عدی کے الفاظ

لاحظہ ہوں،

وہامد من اجلۃ المسلمین وھو مفتی
 اور حماد بن سلمہ اجلہ مسلمین میں تھے۔ بصرفہ

لہ تہذیب لابن حجر ج ۲ ص ۱۳ لہ تذکرۃ الحفاظ ج ۱ ص ۸۳

لہ تہذیب لابن حجر ج ۲ ص ۱۵

جنوری ۱۴۳۷ھ

۲۷

البصری: وقد حدث عن من هو أكبر من
سناؤہ، لمحدث کثیرة واصناف کثیرة و
کے مفتی تھے، ان سے ان کے سن رسیدہ لوگوں نے
روایتیں کی ہیں، ان سے بکثرت اور مختلف النوع
حدیثیں مروی ہیں، اور ان کے مشائخ بھی لا اثنی
ذکر ہیں۔

زہد و عبادت: علم و فضل کے ساتھ ساتھ صحابہ کرام کا سزا بردار تھا اور عبادت و ریاضت
زمرۃ تابعین اور تابع تابعین کی ایک عام خصوصیت تھی، چنانچہ حماد بن مسلمہ بھی ان صفات ملکوتی
کے اعتبار سے اپنے ہم عصروں میں ممتاز تھے، شہاب بن معمر کہتے تھے کہ حماد اپنے وقت کے اہل تھے، ایک دوسرے
معاصر عفان کا بیان ہے کہ:

قد رأیت من هو أعبد من حماد بن
سلمی، ولكن ما رأیت أشد مواظبة
حماد بن مسلمہ سے زیادہ عبادت کرنے والوں کو دیکھا
ہے مگر ان سے زیادہ تسلسل اور کیسوئی کے ساتھ بھلائی
علی الخیر و قرأ القرآن والعمل
کرنے والا تلاوت قرآن کرنے والا حماد بن مسلمہ سے
لله من حماد بن مسلمہ
زیادہ کسی کو نہیں دیکھا۔

امام عبد الرحمن بن مہدی جن کا زہد و اتقا ضرب المثال ہے۔ بیان فرماتے ہیں کہ حماد بن مسلمہ
کے عمل کا یہ حال تھا کہ اگر ان سے یہ کہا جائے کہ کل آپ کو موت آج ملے گی تو اس سے زیادہ عمل کی، ان کے
یہ گنجائش نہیں ہوگی، ابن حبان کہتے ہیں کہ:

ان کا شمار مجاہد العبادت عابدین میں ہوتا ہے۔ وہ

اپنے زمانہ کے اقربان میں فضل و کمال، دین و عبادت میں ممتاز
تھے۔ سنت کے سخت پابند اور اہل بدعت کے اثرات کو ختم کرنے
میں انتہائی کوشاں تھے۔

لے تہذیب لائین مجرج ۳ ص ۱۵ لے تہذیب لائین مجرج ۳ ص ۱۲ لے صفوة الصفوة ج ۳ ص ۲۷۳

خود فرمایا کہ تھ کہ جو حدیث نبوی کو غیر ائمہ کے لیے (یعنی عزت و وجاہت کے حصول کے لیے) حاصل کرتا ہے۔ وہ خدا سے ذریعہ کرتا ہے

وقت کی قدر ایک بار موسیٰ بنی اسماعیل نے اپنے شاگردوں کو خطاب کرتے ہوئے کہا کہ اگر میں کہوں کہ میں صبح دین سلمہ کو کبھی ہنستے ہے نہیں دیکھتا تو میں یہ سچ کہوں گا۔ وہ ہر وقت اپنے کام میں لگے رہتے تھے۔ یا تلاوت قرآن کرتے یا تسبیحات پڑھتے رہتے تھے۔ یا پھر نماز میں مشغول رہتے۔ انھوں نے پورے دن کو انہی کاموں کے لیے تقسیم کر رکھا تھا

خدا کے عزوجل کے یہاں ان کے اعمال صالحہ کی مقبولیت ہی کی یہ علامت تھی کہ ان کا انتقال مسجد میں بحالت نماز ہوا۔ یونس بن محمد کا بیان ہے کہ:

ما ت حماد بن سلمہ فی المسی و مویشی حماد بن سلمہ کی وفات مسجد میں بحالت نماز ہوئی۔

استغناء، اظہار حق اور اہل دنیا سے استغناء اور اصرار کی صحبت سے گریز ضرور تاج العین کی ایک عمومی

خصوصیت تھی۔ حماد بن سلمہ اس خصوصیت و امتیاز میں بھی نہ صرف ان کے شریک و ہم تھے بلکہ ممتاز مقام رکھتے تھے۔ اس سلسلہ میں حدیث ابن جوزی نے ان کا ایک واقعہ بہت تفصیل کے ساتھ نقل کیا ہے جس سے حماد بن سلمہ کے زہد و اتقا اور خشیت الہی کا پورا پورا اندازہ ہو جاتا ہے۔ ذیل میں اس واقعہ کی تلخیص درج کی جاتی ہے۔

مقاتل بن صالح الخراسانی کا بیان ہے کہ میں حماد بن سلمہ کے پاس گیا تو ان کے گھر میں ایک چڑائی کے سوا کچھ نہ پایا۔ وہ اسی پر بیٹھے قرآن کی تلاوت کر رہے تھے۔ ایک چوڑے کا تو بڑا جس میں ان کا سارا علم (یعنی روایات حدیث نبوی) بند تھا۔ ایک وضو کا برتن تھا جس سے وضو کرتے تھے ان کا بیان

لے تذکرہ ج ۱ ص ۱۸۳ لے شذرات الذہب ج ۱ ص ۲۶۲ و صفحہ ج ۳ ص ۲۶۴ لے ایضاً

ہے وہ ایک دن موجود تھے کہ کسی نے دروازہ کھٹکھٹایا۔ انھوں نے اپنی لونڈی سے کہا کہ دیکھ بیٹی کون ہے؟ وہ واپس آکر بولی کہ محمد بن سلیمان کا قاصد (غالباً یہ بصرہ کا امیر تھا) فرمایا کہ جاؤ کہہ دو کہ وہ تنہا میرے پاس آئے۔ وہ قاصد آیا اور اس نے ایک خط پیش کیا۔ جس کا مضمون یہ تھا۔

”بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ یہ خط محمد بن سلیمان کی طرف سے حماد بن سلمہ کے نام۔ اما بعد۔ خدا آپ کو اسی طرح سلامت رکھے جس طرح اس نے اپنے اولیاء اور اطاعت گزاروں کو سلامت رکھا ہے۔ ایک مسئلہ درپیش ہے۔ اگر آپ تشریف لائیں تو اس کے بارے میں آپ سے استفادہ کرتا۔ والسلام“

یہ خط ملا تو آپ نے بڑھ کر لونڈی سے کہا کہ قلم و وات لاؤ اور اس کی پشت پر یہ جواب لکھ دو۔

”اما بعد! آپ کو بھی خدا اسی طرح سلامت رکھے جس طرح اپنے دوستوں اور فرمانبرداروں کو سلامتی عطا کرتا ہے۔ میں نے بہت سے ایسے علماء کی صحبت اختیار کی جو کسی کے پاس جایا نہیں کرتے تھے (اس لیے میں بھی معذور ہوں۔ اگر آپ کو کوئی مسئلہ سمجھتا ہے تو آپ خود تشریف لے آئیں اور جو دریافت کرنا چاہیں دریافت کریں۔ اور ہاں اگر آنے کا ارادہ ہو تو تنہا تشریف لائیے گا آپ کے ہمراہ خدم و حشم نہ ہوں ورنہ میں آپ کے ساتھ اور اپنے ساتھ خیر خواہی نہ کر سکوں گا۔ والسلام“

قاصد یہ جواب لے کر واپس چلا گیا۔ راوی کا بیان ہے کہ ہم بھی بیٹھے ہوئے تھے کہ پھر کسی نے دروازہ کھٹکھٹایا۔ لونڈی کو حکم دیا کہ دیکھو کون ہے۔ اس نے آکر کہا کہ محمد بن سلیمان! فرمایا کہہ دو کہ آجائیں۔ مگر تنہا آئیں۔ چنانچہ وہ خدمت میں حاضر ہوا۔ اور سلام کے کے بیٹھ گیا۔ اور تھوڑی دیر بعد بولا کہ کیا دھڑ ہے کہ جب بھی میں آپ کے ساتھ ہوتا ہوں میرے اوپر خوف و دہشت طاری ہو جاتا ہے

حماد بن سلمہ نے ثابت البنانی کے واسطے سے حضرت انس کی زبانی یہ حدیث بیان کی کہ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے کہ جب عالم اپنے علم دین کے ذریعہ خدا کی خوشنودی چاہتا ہے تو اس سے ہر چیز ڈرنے لگتی ہے۔ اور جب وہ اس سے دنیا کے غزلے چاہتا ہے تو اس سے ہر چیز ڈرنے لگتا ہے۔

محمد بن سلیمان نے پوری توجہ کے ساتھ یہ باتیں سنیں اور پھر کہا کہ یہ چالیس ہزار درہم حافض خدمت میں ماہنیں اپنی ضروریات میں صرف فرمائیں۔ حماد بن سلمہ نے کامل استغنا سے فرمایا کہ ان کو ملے جاؤ اور جن لوگوں پر ظلم کر کے انہیں حاصل کیا ہے ان کو دے ڈالو۔ وہ بولا کہ بخدا میں یہ اپنے خاندانی درخت سے دے رہا ہوں۔ فرمایا مجھے اس کی ضرورت نہیں، مجھے معاف کر دو۔ خدا تعالیٰ تعین معاف کرے۔ تم اس رقم کو تقسیم کر دو۔ وہ بولا کہ میری تقسیم یہاں اگر کسی مستحق کو نہ ملا تو وہ نا انصافی کی شکایت کرے گا۔ آپ نے اس سے پھر یہی فرمایا کہ مجھے معاف کر دیے

اس طویل واقعہ سے حماد بن سلمہ کی زندگی کی کتنی درخشاں اور تابناک تصویر نکلا کر کے سامنے پھر جاتی ہے۔

وفات | ۱۶۷ھ میں بمقام بصرہ ان کی وفات ہوئی۔ اور وہیں مدفون ہوئے۔ حافظ ابن حجر نے ابن حبان کی روایت نقل کی ہے کہ حماد بن سلمہ کا انتقال ذی الحجہ کے مہینہ میں ہوا۔ عملی سال کے قریب پالی۔

اراد | حماد بن سلمہ نے متعدد شادیاں کیں۔ مگر کسی سے کوئی اولاد نہیں ہوئی۔ شہاب بن معمر کہتے ہیں کہ حماد کے اہالی ہونے کی بڑی علامت یہ ہے کہ انھوں نے ستر شادیاں کیں

لے صفحہ الصفحۃ ابن جوزی ج ۳ ص ۲۷۳ ۲۷۴ ۲۷۵ ۲۷۶ ۲۷۷ ۲۷۸ ۲۷۹ ۲۸۰ ۲۸۱ ۲۸۲ ۲۸۳ ۲۸۴ ۲۸۵ ۲۸۶ ۲۸۷ ۲۸۸ ۲۸۹ ۲۹۰ ۲۹۱ ۲۹۲ ۲۹۳ ۲۹۴ ۲۹۵ ۲۹۶ ۲۹۷ ۲۹۸ ۲۹۹ ۳۰۰ ۳۰۱ ۳۰۲ ۳۰۳ ۳۰۴ ۳۰۵ ۳۰۶ ۳۰۷ ۳۰۸ ۳۰۹ ۳۱۰ ۳۱۱ ۳۱۲ ۳۱۳ ۳۱۴ ۳۱۵ ۳۱۶ ۳۱۷ ۳۱۸ ۳۱۹ ۳۲۰ ۳۲۱ ۳۲۲ ۳۲۳ ۳۲۴ ۳۲۵ ۳۲۶ ۳۲۷ ۳۲۸ ۳۲۹ ۳۳۰ ۳۳۱ ۳۳۲ ۳۳۳ ۳۳۴ ۳۳۵ ۳۳۶ ۳۳۷ ۳۳۸ ۳۳۹ ۳۴۰ ۳۴۱ ۳۴۲ ۳۴۳ ۳۴۴ ۳۴۵ ۳۴۶ ۳۴۷ ۳۴۸ ۳۴۹ ۳۵۰ ۳۵۱ ۳۵۲ ۳۵۳ ۳۵۴ ۳۵۵ ۳۵۶ ۳۵۷ ۳۵۸ ۳۵۹ ۳۶۰ ۳۶۱ ۳۶۲ ۳۶۳ ۳۶۴ ۳۶۵ ۳۶۶ ۳۶۷ ۳۶۸ ۳۶۹ ۳۷۰ ۳۷۱ ۳۷۲ ۳۷۳ ۳۷۴ ۳۷۵ ۳۷۶ ۳۷۷ ۳۷۸ ۳۷۹ ۳۸۰ ۳۸۱ ۳۸۲ ۳۸۳ ۳۸۴ ۳۸۵ ۳۸۶ ۳۸۷ ۳۸۸ ۳۸۹ ۳۹۰ ۳۹۱ ۳۹۲ ۳۹۳ ۳۹۴ ۳۹۵ ۳۹۶ ۳۹۷ ۳۹۸ ۳۹۹ ۴۰۰ ۴۰۱ ۴۰۲ ۴۰۳ ۴۰۴ ۴۰۵ ۴۰۶ ۴۰۷ ۴۰۸ ۴۰۹ ۴۱۰ ۴۱۱ ۴۱۲ ۴۱۳ ۴۱۴ ۴۱۵ ۴۱۶ ۴۱۷ ۴۱۸ ۴۱۹ ۴۲۰ ۴۲۱ ۴۲۲ ۴۲۳ ۴۲۴ ۴۲۵ ۴۲۶ ۴۲۷ ۴۲۸ ۴۲۹ ۴۳۰ ۴۳۱ ۴۳۲ ۴۳۳ ۴۳۴ ۴۳۵ ۴۳۶ ۴۳۷ ۴۳۸ ۴۳۹ ۴۴۰ ۴۴۱ ۴۴۲ ۴۴۳ ۴۴۴ ۴۴۵ ۴۴۶ ۴۴۷ ۴۴۸ ۴۴۹ ۴۵۰ ۴۵۱ ۴۵۲ ۴۵۳ ۴۵۴ ۴۵۵ ۴۵۶ ۴۵۷ ۴۵۸ ۴۵۹ ۴۶۰ ۴۶۱ ۴۶۲ ۴۶۳ ۴۶۴ ۴۶۵ ۴۶۶ ۴۶۷ ۴۶۸ ۴۶۹ ۴۷۰ ۴۷۱ ۴۷۲ ۴۷۳ ۴۷۴ ۴۷۵ ۴۷۶ ۴۷۷ ۴۷۸ ۴۷۹ ۴۸۰ ۴۸۱ ۴۸۲ ۴۸۳ ۴۸۴ ۴۸۵ ۴۸۶ ۴۸۷ ۴۸۸ ۴۸۹ ۴۹۰ ۴۹۱ ۴۹۲ ۴۹۳ ۴۹۴ ۴۹۵ ۴۹۶ ۴۹۷ ۴۹۸ ۴۹۹ ۵۰۰ ۵۰۱ ۵۰۲ ۵۰۳ ۵۰۴ ۵۰۵ ۵۰۶ ۵۰۷ ۵۰۸ ۵۰۹ ۵۱۰ ۵۱۱ ۵۱۲ ۵۱۳ ۵۱۴ ۵۱۵ ۵۱۶ ۵۱۷ ۵۱۸ ۵۱۹ ۵۲۰ ۵۲۱ ۵۲۲ ۵۲۳ ۵۲۴ ۵۲۵ ۵۲۶ ۵۲۷ ۵۲۸ ۵۲۹ ۵۳۰ ۵۳۱ ۵۳۲ ۵۳۳ ۵۳۴ ۵۳۵ ۵۳۶ ۵۳۷ ۵۳۸ ۵۳۹ ۵۴۰ ۵۴۱ ۵۴۲ ۵۴۳ ۵۴۴ ۵۴۵ ۵۴۶ ۵۴۷ ۵۴۸ ۵۴۹ ۵۵۰ ۵۵۱ ۵۵۲ ۵۵۳ ۵۵۴ ۵۵۵ ۵۵۶ ۵۵۷ ۵۵۸ ۵۵۹ ۵۶۰ ۵۶۱ ۵۶۲ ۵۶۳ ۵۶۴ ۵۶۵ ۵۶۶ ۵۶۷ ۵۶۸ ۵۶۹ ۵۷۰ ۵۷۱ ۵۷۲ ۵۷۳ ۵۷۴ ۵۷۵ ۵۷۶ ۵۷۷ ۵۷۸ ۵۷۹ ۵۸۰ ۵۸۱ ۵۸۲ ۵۸۳ ۵۸۴ ۵۸۵ ۵۸۶ ۵۸۷ ۵۸۸ ۵۸۹ ۵۹۰ ۵۹۱ ۵۹۲ ۵۹۳ ۵۹۴ ۵۹۵ ۵۹۶ ۵۹۷ ۵۹۸ ۵۹۹ ۶۰۰ ۶۰۱ ۶۰۲ ۶۰۳ ۶۰۴ ۶۰۵ ۶۰۶ ۶۰۷ ۶۰۸ ۶۰۹ ۶۱۰ ۶۱۱ ۶۱۲ ۶۱۳ ۶۱۴ ۶۱۵ ۶۱۶ ۶۱۷ ۶۱۸ ۶۱۹ ۶۲۰ ۶۲۱ ۶۲۲ ۶۲۳ ۶۲۴ ۶۲۵ ۶۲۶ ۶۲۷ ۶۲۸ ۶۲۹ ۶۳۰ ۶۳۱ ۶۳۲ ۶۳۳ ۶۳۴ ۶۳۵ ۶۳۶ ۶۳۷ ۶۳۸ ۶۳۹ ۶۴۰ ۶۴۱ ۶۴۲ ۶۴۳ ۶۴۴ ۶۴۵ ۶۴۶ ۶۴۷ ۶۴۸ ۶۴۹ ۶۵۰ ۶۵۱ ۶۵۲ ۶۵۳ ۶۵۴ ۶۵۵ ۶۵۶ ۶۵۷ ۶۵۸ ۶۵۹ ۶۶۰ ۶۶۱ ۶۶۲ ۶۶۳ ۶۶۴ ۶۶۵ ۶۶۶ ۶۶۷ ۶۶۸ ۶۶۹ ۶۷۰ ۶۷۱ ۶۷۲ ۶۷۳ ۶۷۴ ۶۷۵ ۶۷۶ ۶۷۷ ۶۷۸ ۶۷۹ ۶۸۰ ۶۸۱ ۶۸۲ ۶۸۳ ۶۸۴ ۶۸۵ ۶۸۶ ۶۸۷ ۶۸۸ ۶۸۹ ۶۹۰ ۶۹۱ ۶۹۲ ۶۹۳ ۶۹۴ ۶۹۵ ۶۹۶ ۶۹۷ ۶۹۸ ۶۹۹ ۷۰۰ ۷۰۱ ۷۰۲ ۷۰۳ ۷۰۴ ۷۰۵ ۷۰۶ ۷۰۷ ۷۰۸ ۷۰۹ ۷۱۰ ۷۱۱ ۷۱۲ ۷۱۳ ۷۱۴ ۷۱۵ ۷۱۶ ۷۱۷ ۷۱۸ ۷۱۹ ۷۲۰ ۷۲۱ ۷۲۲ ۷۲۳ ۷۲۴ ۷۲۵ ۷۲۶ ۷۲۷ ۷۲۸ ۷۲۹ ۷۳۰ ۷۳۱ ۷۳۲ ۷۳۳ ۷۳۴ ۷۳۵ ۷۳۶ ۷۳۷ ۷۳۸ ۷۳۹ ۷۴۰ ۷۴۱ ۷۴۲ ۷۴۳ ۷۴۴ ۷۴۵ ۷۴۶ ۷۴۷ ۷۴۸ ۷۴۹ ۷۵۰ ۷۵۱ ۷۵۲ ۷۵۳ ۷۵۴ ۷۵۵ ۷۵۶ ۷۵۷ ۷۵۸ ۷۵۹ ۷۶۰ ۷۶۱ ۷۶۲ ۷۶۳ ۷۶۴ ۷۶۵ ۷۶۶ ۷۶۷ ۷۶۸ ۷۶۹ ۷۷۰ ۷۷۱ ۷۷۲ ۷۷۳ ۷۷۴ ۷۷۵ ۷۷۶ ۷۷۷ ۷۷۸ ۷۷۹ ۷۸۰ ۷۸۱ ۷۸۲ ۷۸۳ ۷۸۴ ۷۸۵ ۷۸۶ ۷۸۷ ۷۸۸ ۷۸۹ ۷۹۰ ۷۹۱ ۷۹۲ ۷۹۳ ۷۹۴ ۷۹۵ ۷۹۶ ۷۹۷ ۷۹۸ ۷۹۹ ۸۰۰ ۸۰۱ ۸۰۲ ۸۰۳ ۸۰۴ ۸۰۵ ۸۰۶ ۸۰۷ ۸۰۸ ۸۰۹ ۸۱۰ ۸۱۱ ۸۱۲ ۸۱۳ ۸۱۴ ۸۱۵ ۸۱۶ ۸۱۷ ۸۱۸ ۸۱۹ ۸۲۰ ۸۲۱ ۸۲۲ ۸۲۳ ۸۲۴ ۸۲۵ ۸۲۶ ۸۲۷ ۸۲۸ ۸۲۹ ۸۳۰ ۸۳۱ ۸۳۲ ۸۳۳ ۸۳۴ ۸۳۵ ۸۳۶ ۸۳۷ ۸۳۸ ۸۳۹ ۸۴۰ ۸۴۱ ۸۴۲ ۸۴۳ ۸۴۴ ۸۴۵ ۸۴۶ ۸۴۷ ۸۴۸ ۸۴۹ ۸۵۰ ۸۵۱ ۸۵۲ ۸۵۳ ۸۵۴ ۸۵۵ ۸۵۶ ۸۵۷ ۸۵۸ ۸۵۹ ۸۶۰ ۸۶۱ ۸۶۲ ۸۶۳ ۸۶۴ ۸۶۵ ۸۶۶ ۸۶۷ ۸۶۸ ۸۶۹ ۸۷۰ ۸۷۱ ۸۷۲ ۸۷۳ ۸۷۴ ۸۷۵ ۸۷۶ ۸۷۷ ۸۷۸ ۸۷۹ ۸۸۰ ۸۸۱ ۸۸۲ ۸۸۳ ۸۸۴ ۸۸۵ ۸۸۶ ۸۸۷ ۸۸۸ ۸۸۹ ۸۹۰ ۸۹۱ ۸۹۲ ۸۹۳ ۸۹۴ ۸۹۵ ۸۹۶ ۸۹۷ ۸۹۸ ۸۹۹ ۹۰۰ ۹۰۱ ۹۰۲ ۹۰۳ ۹۰۴ ۹۰۵ ۹۰۶ ۹۰۷ ۹۰۸ ۹۰۹ ۹۱۰ ۹۱۱ ۹۱۲ ۹۱۳ ۹۱۴ ۹۱۵ ۹۱۶ ۹۱۷ ۹۱۸ ۹۱۹ ۹۲۰ ۹۲۱ ۹۲۲ ۹۲۳ ۹۲۴ ۹۲۵ ۹۲۶ ۹۲۷ ۹۲۸ ۹۲۹ ۹۳۰ ۹۳۱ ۹۳۲ ۹۳۳ ۹۳۴ ۹۳۵ ۹۳۶ ۹۳۷ ۹۳۸ ۹۳۹ ۹۴۰ ۹۴۱ ۹۴۲ ۹۴۳ ۹۴۴ ۹۴۵ ۹۴۶ ۹۴۷ ۹۴۸ ۹۴۹ ۹۵۰ ۹۵۱ ۹۵۲ ۹۵۳ ۹۵۴ ۹۵۵ ۹۵۶ ۹۵۷ ۹۵۸ ۹۵۹ ۹۶۰ ۹۶۱ ۹۶۲ ۹۶۳ ۹۶۴ ۹۶۵ ۹۶۶ ۹۶۷ ۹۶۸ ۹۶۹ ۹۷۰ ۹۷۱ ۹۷۲ ۹۷۳ ۹۷۴ ۹۷۵ ۹۷۶ ۹۷۷ ۹۷۸ ۹۷۹ ۹۸۰ ۹۸۱ ۹۸۲ ۹۸۳ ۹۸۴ ۹۸۵ ۹۸۶ ۹۸۷ ۹۸۸ ۹۸۹ ۹۹۰ ۹۹۱ ۹۹۲ ۹۹۳ ۹۹۴ ۹۹۵ ۹۹۶ ۹۹۷ ۹۹۸ ۹۹۹ ۱۰۰۰

لیکن کسی سے ولاد نہ ہوئی ایہ

تفصیلاً اور پڑ کر لکھا ہے کہ حماد بن سلمہ کا شمار تبع تابعین کے اس زمرہ میں ہوتا ہے جنہوں نے اہل بیت
و تصنیف کی خدمات بھی انجام دی ہیں۔ مگر افسوس ہے کہ ان کی تصنیفات کی پوری تفصیلات نہیں ملتی
صاحب شذرات الذہب نے صرف اتنا لکھا ہے کہ

لہ تصانیف فی الحدیث لکھے
حدیث میں ان کی تصانیف ہیں۔

ان کے متاثر شاگرد ابو داؤد الطیالسی کہتے تھے کہ حماد بن سلمہ کے پاس قیس کی کتاب کے
علاوہ کوئی دوسری کتاب نہ تھی۔ اس جملہ کی تشریح کرتے ہوئے حافظ ابن حجر قضا ہیں۔
یعنی کان بحفظ علمہ
یعنی وہ قیس کے علم کے حافظ تھے۔

عبداللہ ابن احمد بن حنبل کا بیان ہے کہ قیس کی روایتوں سے انہوں نے جو مجموعہ تیار کیا
تھا۔ وہ ضائع ہو گیا۔ تو وہ اپنے حافظہ سے روایت کرنے لگے بلکہ
اس تفصیل سے بہر حال اتنی بات تو واضح ہو جاتی ہے کہ حماد بن سلمہ نے صحیح و متون کا کچھ
نہ کچھ کام کیا تھا لیکن مکمل تفصیلات متداول تذکروں میں نہیں ملتی۔

Dr. Asim J. Ali, Borg

40352.....

2031975

۱۔ تہذیب التہذیب ج ۳ ص ۱۲ ۲۔ شذرات الذہب ج ۱ ص ۴۴

۳۔ تہذیب لابن حجر ج ۲ ص ۱۵

حضرت ابو بکر صدیقؓ کے سرکاری خطوط

خلیفہ اول حضرت صدیق اکبرؓ کے وہ تمام خطوط اصل و ترجمہ یکجا کیے گئے ہیں جو خلیفہ اولؓ نے اپنی خلافت
کے پہلے شوبادہ نگار مخیر دور میں حاکموں گورنروں اور قاضیوں کے نام تحریر فرمائے ہیں ان کتببات اصغرین
کے مطالعہ سے حضرت صدیق اکبرؓ کی لائٹانی انتظامی خصوصیات اور طریق کار سامنے آتا ہے۔

قیمت عملدسات روپہ